

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования Республики Тыва
Администрация Тере-Хольского кожууна
МБОУ СОШ с. Кунгуртуг

РАССМОТРЕНО

Руководитель МО

Тамаа В.В.
Приказ №1 от «28» августа
2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Зам. дир. по УВР

Хурлук Е.К.
Приказ №1 от «28» августа
2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Августова Л.М.
Приказ №1 от «28» августа
2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по внеурочной деятельности

«Өг-бүле педагогиказы: тыва чоннун үндезин кижизидилгези»

для обучающихся 10 классов

Кунгуртуг 2023

Тайылбыр бижик

XX вектин 90 чылдарының эгезинде чуртка ажык-чарлыг чорук чарлаттынып, бистиң күрүневис сайзыралдың чаа чадазынче шилчээнин билир бис. Национал күрүнелер боттарының шаандагы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк-өскенни чонунга дөмей омурдүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистиң Тыва Республикавысты чаартылгалар база оюп эртпээн. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шиитпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп, өг-бүлеге, өөрөдилге черлериниң чада бүрүзүнге кижизитпишаан өөрөдир ажылдарга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажыл дээштиг, үре-түннелдиг болуп турар, чүге дээрге улустуң ёзу-чаңчылдары чоннуң мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Өөрөдилге талазы-биле күрүне политиказының бурунгаар хөгжүдөр сорулгазынга Россияның хамаатызының мөзү-шынарының кижизидилгези болгаш сайзыралы хамааржыр. Амгы үеде сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгезин өөрөдилгениң федералдыг күрүне стандартының методологтуг үндезини кылдыр тодараткан. Өөрөдилге-кижизидилге ажылынга сүзүк болгаш мөзү-шынар кижизидилгези мурнуку черни ээлеп, ол төрөөн дыл, онзагай культура, ооң байлаан хумагалаан хөй националдыг болгаш хөй культуралыг россияжи ниитилелди быжыктыраарын негеп турар¹.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүн угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан

¹ ТР-ниң өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының КОНЦЕПЦИЯЗЫ. Кызыл, 2011. а. 3

чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажыл-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харысалгалыг деп чүве кижитөрөлгөтөнниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүлө – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырап, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, непереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Ажы-төл кижизидеринге, уругнуң кижизиг болурунга өг-бүлениң салдары улуг деп чүве билдингир. Аныяк өскөнниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 14–16 харлыында оларга өг-бүлө, өгбелер, аныяк өг-бүлө, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 8–9 класстарынга «Өг-бүлө педагогиказы» деп немелде өөрөдигеге чорудар эртемни өөредирин сүмөлөп турар.

Ооң кол **сорулгазы:** тыва улустуң үндезин культуразында өг-бүлө кижизидилгези уругну кижит болур кылдыр ооң иштики сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын сайзырадыр ыдыктыг сүзүктөрүн, дуржулгазын, кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болгаш оларның боттарын амыдыралында эң-не харысалгалыг хамааты болуп өг-бүлө тударынга белеткээри болур.

Бо кол сорулганы чедип алыры дараазында **чугула айтырыгларны** шиитпирлээринден хамааржыр:

1) өг-бүлө дугайында делегейниң чоннарының фило-софтарының, шылгараңгай эртемденнериниң болгаш башкыларының салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче уругларны угландыраары;

2) тыва өг-бүлө, өгбелер, дөргүл-төрөл деп кымнарыл деп билиглерни амыдыралында медерелдии-биле билип алырынга болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдар, ёзулалдар, ужурларны сагыырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

3) ие кижиниң, ада кижиниң үлегери болгаш ол үлегерге келир үеде ада, ие болурунга белеткээриниң, өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле таныштырары;

4) өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүле тудар талазы-биле боттарынга баш бурунгаар шилилгени кылып билир кылдыр белеткээри.

Салдынган сорулгаларны боттандырары нарын деп чүвени билип, кол билиглерни өөреникчилерге кысказы-биле угаадып тургаш, ук эртемниң үндезиннерин хажытпазын, ооң үргүлчү өскерлип, сайзырап турарын, ооң шиитпирлеттинмээн айтырыгларының ам-даа барын кичээл бүрүзүнге тайылбырлап, чуртталгадан алган чижектерни аңаа барымдаа кылдыр ажыглап, ук эртем үениң агымында турар дээрзин көргүзерин башкыларга сүмеледивис.

Үениң байдалынга дүүштүр программаны боттандырары-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

– өг-бүле педагогиказын өөренип тура, уругларны өг-бүле – кижиниң сүзүү, амы-хуу чуртталганың үндезин ораны деп чүүлдерни кижизидерде болгаш сайзырадырда, чоннуң өг-бүлеге хамаарышкан чаңчылдарынга, ёзулалдарынга, ужурларынга даяныры;

– делегейниң чоннарының, Россияның, Тываның мерген угаан-ныгларының, педагогтар, психологтар, социологтарының мөөңнеттинген арга-дуржулгазын чедимчелиг ажыглаары;

– кичээл болгаш кичээлден дашкаар өг-бүле педагогиказын өөрөдир талазы-биле кижизидилге ажылын чорудары-биле тускай шактарны, тодаргайлаарга, неделяда 1 шакты өөрөдилге черлериниң боттарының тодаратканы ёзугаар өөрөдилге планынче киирери;

– өг-бүле педагогиказын башкылаарының талазы-биле башкыларның профессионал психологтуг, педагогиктиг, методиктиг билиин бедидери болгаш тускай белеткээри;

– уругларны өг-бүлеге кижизидер болгаш оларга келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарынга эге билиглерни чедирер талазы-биле ортумак өөрөдилге черлериниң, ада-иелерниң, тус черлерниң чагыргаларының болгаш хөй-ниитиниң киржилгезин чедип алыры.

Өг-бүлө педагогиказын өөрөнгөн түннелдеринге негелделер:

– бодун тодаргай өг-бүлениң, төрөл-бөлүктүң, тускай чоннуң, күрүнениң төлептиг оглу (кызы), өг-бүлеге хамаарышкан бурунгу өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, сагып, тарадып чорууру;

– тыва өг-бүлө, ада-ие, өгбелер, дөргүл-төрөлге хамаарышкан кол билиглерни амыдыралында медеделди-биле билири болгаш оларга хамаарышкан чаңчылдарны, ёзулалдарны, ужурларны билири болгаш сагып чорууру;

– ада-иениң үлегери болгаш өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказын, аргаларын ажыглап билири: төрөөн дыл, аас чогаал, өг-бүлө, чоннуң байыралдары, национал оюннар, бойдус дээш о.ө;

– боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алып, өг-бүлө тудар талазы-биле баш бурунгаар шилилгени кылып билири, амыдыралдың нарын берге айтырыгларын шиитпирлээринге белен болуру;

– ада болгаш ие кижиниң уруглар кижизидер талазы-биле харысалгазын хоойлу ёзугаар миннири;

– ада, ие кандыг болурун, чоннуң чаңчылдарында айытканы-биле сайгарып билири;

– кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүледе, төрөл-бөлүктөр аразында харылзааларны шын тудуп билири, хүндүлел ёзулалдарын сагыры, «Салгал ыяжын» тургузуп билири;

– кадык өг-бүлени тургузарының дугайында бодунга хамаарыштыр негелделерни кылып билири;

– ынакшылды камнап, аңаа шынчы болурун, база ынак эжи дээш чурттаарын миннири;

– өг ажылын кылып билири: аал-чуртту, оран-саваны арыг-силиг тудуп билири, мал, чер ажыл-агыйын болгаш амгы байдалга дүүшкен сайгарлыкчы ажылды кылып болгаш сайзырадып билири, өг-бүлениң экономиказын шын планнаарының эге билиглерин амыдыралда ажыглап шыдаары.

Башкыларга кыска методиктиг удуртулга

Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алыр аргаларын айтып, кичээлдин ийи хевирин тускайлаан (Чижек тематиктиг планда шактар хуваалдазын көөр).

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөрөнгөн чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыр. Олар боттары хоойлу-дүрүмнерни, өг-бүле педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, деңнээр ужурлуг. Ооң түңнелинде өөреникчилер экини шингээди, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөрөнгөн турар ужурлуг. Ындыг болганда, өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түңнелди үндүрер апаар.

Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүүл – тема бүрүзүнүң соонда дуржулгага даянган кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Ол кичээлдерге сайгарар чижек айтырыгларны болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургускан. Амгы үениң чаа педагогиктиг технологияларын ажыглаары чаңчылчый берген болганда, янзы-бүрү «ажык-чугаа», презентациялар, онлайн-ужуражылгалар, «төгерик стол» дээн ышкаш оон-даа өске кичээлдерниң хевирлерин кирип болур. Ол дугайында башкы бүрүзү чогаадыкчы арга-методтарны, кичээлдин хевирлерин боттары тургузары чугула.

Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя бурунгаар берип каар, өөреникчилер харызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур.

Бо эртемге демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып

билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш «ажык чугаа» дээн ышкаш өске-даа кичээлдерниң хевирлеринге уругларның киржилгезинден түңнөп болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнгөн номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаарындан аңгыда, оларны өскерттип, амыдыралда херек кырында болган таварылгаларга даянып, үлегерлиг өг-бүлелерниң чижээнге дээштиг, солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүң шилилгези болур.

Дуржулгага даянган кичээлдерге көрдүнгөн номнар данзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызы ийи дыл кырынга бердинген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүле педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш интернет четкизин идепкейлиг ажыглаарын сүмеледивис. Капсырылгада орус дылда киирген ажылдар бар. Кижичүгле бодунуң төрөөн дылынга сагыш-сеткилин илередин билир бис, ынчалза-даа орус дылда киирген сөзүглелдер харын-даа уругларның ийи дылды денге ажыглаарынга улуг салдарлыг болуру чугаажок.

Өг-бүле дугайында билиглер делгем, хөй талалыг. Чаңгыс номга оларны долузу-биле чырыдары берге. Чамдык айтырыглар шак-үениң кызаазы-биле кирбээн болганда, бо немелде өөрөдилгеге ажыглаар номда кирген чүүлдерни башкы бүрүзү чогаадыкчы ёзу-биле ажыглавышаан, аңаа чогуур немелделерни боттары кирип ажылдаары билдингир.

Тематиктиг планнаашкын
Шактарның хуваалдазы
10-ку класска өөренир чүүлдер

№	Өөренир темаларның аттары	Ниит и шактар	Теория лыг кезээ	Өөреникчилерниң бот-ажыл шактары (практиктиг кичээлдер)
1	Кирилде кезээ. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. Өг-бүле – дээди сүзүк	2	1	1
2	Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	4	2	2
3	Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дестери, кол билиглери	4	2	2
4	Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл, ук-ызыгуур	6	2	4
5	Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижини, ада кижини	6	2	4
6	Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери	6	2	4
7	Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлгө	6	2	4
	Шүптүзү	34	13	21

10 КЛАСС

1. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫН ӨӨРЕНИРИНИҢ АМГЫ ҮЕДЕ ЧУГУЛАЗЫ

Өг-бүле – дээди сүзүк

Кол ниити ортумак өөрөдилге чадазының 8–9 класстарына «Тыва өг-бүле педагогиказын» немелде өөрөдилге программаларынче тускай өөренир кылдыр кирип турарының чылдагааннары. Өг-бүле – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Өг-бүле дээди Ынакшылдың, Күш-ажылдың, ада-иениң Үлегериниң, кадагалакчызы болгаш суртаалчызы.

Амыдыралчы айтырыгларны, эртем-билигни чедип, ажыл-агыйны чогуруп, бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр өөреникчилерни олче угландыраары. Өөреникчинин бодунуң канчаар алдынып чоруурун, өг-бүлениң, ниитилелдин турумчуй берген негелделеринге дүүштүрүп, деңнеп, сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири, оларны сагыры болгаш өг-бүлеже, ниитилелче угланганы азы кичээнгеи.

Немелде өөрөдилгеге уругларның билип алып, сайгарар айтырыглары.

Өөрөнгөн түңнелинде чүнү билген, кылып билир ужурлуг чүүлдери.

Практиктиг кичээл.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тываның хоочун башкыларының төрөл-бөлүк улустун өг-бүле бүрүзүнге кыйгырыындан силерниң бодап турарыңар-биле төрөл-бөлүктүн кандыг чагы амгы үеде эң-не чугула-дыр?

2. Өг-бүле педагогиказын өөренириниң кол сорулгазы чүдел?

3. Келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарына кандыг билиглерни чедип алыры дузалаар-дыр?

4. Бо эртемни өөрөнгөш, бодуңарга хамаарышкан кандыг түңнелдерни чедип алып-дыр силер?

5. Өг-бүле чүге кижиниң дээди сүзүү болурул, бадыткаңар.

2. ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ ЭРТЕМДЕ ТУРУЖУ, САЙЗЫРАЛЫ

2.1. Өг-бүле педагогиказы – педагогика эртемнің бир чугула адыры

«Педагогика» деп сөстүң тывылганы. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийниң педагогика эртемнің тургустунарынга киирген үлүү. Этнопедагогика деп эртем бодунуң туружун өске эртемнер-биле бир дөмей черни ээлеп турары. Ооң үндезилекчизи академик Г.Н.Волков – чуваш чоннуң үндезин кижизидилге культуразының шинчилекчизи.

Өг-бүле педагогиказы улусчу педагогиканың чарылбас кезээ болуп, этнопедагогика эртемнің база бир өөренир, шинчилээр, сайзырадыр чүүлү.

Педагогика эртемнің кол өөренир чүүлү – кижизидилге. Өг-бүле педагогиказының өөренир айтырыглары. Өг-бүле педагогиказы – ниити педагогиканың бир адыры. Тодарадылгазы.

Делегей чоннарының классик педагогтарының өг-бүле дугайында өөредиглери: чех педагог Ян Амос Коменский, орус педагог Константин Дмитриевич Ушинский, орус чогаалчы, педагог Л. Н. Толстой, орус демократтар В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, уруглар эмчизи Н. И. Пирогов, физиолог П.Ф. Лесгафт.

Ада-чуртувус Россияның эртемденнери, чогаалчылары өг-бүле дугайында Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинский, Г.Н.Волков, Ю. П. Азаров, Ш. А. Амонашвили.

Тываның эртемденнериниң өг-бүле кижизидилгезинге киирген салдары.

М. И. Анисов, К. Б. Салчак, Л. П. Салчак – баштайгы шинчилекчилер. Эртемденнер Х. Д-Н. Ооржактың, Г. Д. Сундуйнуң, А. С. Шаалының мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң айтырыгларын өөредилге черлеринге чорударының дугайында шинчилээни. Т.Т.Мунзуктуң тыва өг-бүлеге мөзү-шынар, күш-ажыл кижизи-

дилгезин тускай эртем ажылы кылдыр чорутканы. Ө.Ч.Ондарның ажылдарының тыва оюннарга тураскааткан болуп турар.

Амгы үеде мөзү-шынар кижизидилгезиниң айтырыгларын күрүне чергелиг кылдыр көрүп турарының чижээ.

Практиктиг кичээл.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Педагог» деп кымыл, ол сөстүң укталып келгенин тайылбырлаңар.

2. Педагогика, этнопедагогика, улусчу педагогика, өг-бүле педагогиказы деп билиглерниң аразында харылзаазын тодарадыңар.

3. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийни чүге педагогика эртеминиң үндезилекчизи деп санап турарыл?

4. Я.А. Коменскийниң «Ие школазы» деп ажылының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

5. Орус улустуң өг-бүле кижизидилгезиниң дугайында кандыг ажылдары-биле таныштывыс, оларның дугайында кыска илеткелдерден белеткенер.

6. Л.Н. Толстойнуң педагогика эртеминиң сайзыраарыңга киирген үлүг-хуузу чүде болуп турарыл?

7. Тараачыннар уругларыңга ажыткан школазыңга кандыг эртемнерни чугулалап өөредип турганын, өөредилгеге ажыглаар номнарының дугайында чаа медээлерден тыпкаш, рефераттардан бижинер.

8. Лев Толстойнуң кижизидилгениң 10 дүрүмнерин сайгарарыңга белеткенип алыңар. Сайт <https://www.culture.ru/materials/254428/10-pravil-vospitaniya-detei-po-tolstomu>

9. Улусчу педагогиканың кижизидикчи салдарының дугайында К.Д.Ушинский чүнү амгы салгалга арттырган-дыр?

10. П.Ф. Лесгафтың педагогика эртеминде өг-бүле болгаш күш-шыдал кижизидилгезиниң дугайында чугулуа бодалдарын чугааланаңар.

11. Бистиң чуртувустуң сураглыг эртемденнеринге кымнарны хамаарыштырып болурул, оларның ажылдарының чижээнге өг-бүлеге кижизидилге дугайында тайылбырдан чорудунар.

12. Бенжджамин Споктуң Беш «алдын» кижизидилгенин дүрүмнери-биле чөпшээрержир силер бе, чүге?

13. Тываның эртемденнериниң үлүг-хуузу чүдө болуп турарыл?

14. Никитиннерниң, О.С. Комаровскийниң ажылдарын литература даңзызындан тыпкаш, өг-бүлөнерге ада-иенер-биле кады номчунар.

1-ГИ БОЛГАШ 2 ДУГААР ТЕМАЛАРНЫ ӨӨРЕНИРИНГЕ АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА

Тыва дылда

1. Бичии назын – ниитилелдиң болгаш культураның онзагай болуушкуннары: Россия Федерациязынга бичии назынның Он чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция материалдары / Отв. ред. Г.Д.Сундуй, А.С.Шаалы. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2018. – 112 а. 1.

2. Салчак К.Б. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 2016. – А. 3-1503.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. – Кызыл: Билиг, 2010. – 358 а.

4. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М.Х.Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.

5. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Воспитание ребёнка в любви, свободе и творчестве. – М.: «Эксмо», 2015. – 496 с.

2. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети! Пособие для учителя / Предисл. А. В. Петровского. – М., 1983. – 215 с.

3. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. – Якутск, 1979.

4. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогику. – М., 2006. 368 с. – С. 16–32.
5. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. Кызыл, 2009. – С. 3–8.
6. Лесгафт П. Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И. Н. Решетень. – М., 1990. – 375 с.
7. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребёнка и его значение. – М.: Педагогика 1991: 174 с.
8. Коменский Я.А. Материнская школа. – М.: Учпедгиз, 1947.
9. Комаровский О. «Здоровье ребёнка и здравый смысл его родственников». – М., 2000.
10. Макаренко А. С. Книга для родителей. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.
11. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – М.: Педагогика, 1983. – 318 с.
12. Никитин Б.П., Никитина Е.А. «Мы и наши дети». – М., 1979.
13. Никитин Б. Детство без болезней. – С-Пб, 1996.
11. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.
12. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.
13. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии.– Кызыл, 2009.– 165с.
14. Толстой Л.Н. Воспитание и образование // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Т.8. Педагогические статьи 1860-1863. – М.: «Художественная литература», 1936. – С.211–246.
15. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. Педагогические сочинения в 6-ти т. – М., 1988: Т. 1. – С. 177 – 194.
16. Ушинский К. Д. Родное слово. Педагогические сочинения в 6-ти т. – М., 1988: Т. 2: С. 81 – 108.

3. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫ: УКТАЛГАН ДӨСТЕРИ, КОЛ БИЛИГЛЕРИ

Тыва улустун кижиге дугайында өөрөддү. Кижизидилге деп билигниң укталганы. «Кижизидилге дээрге ол үлегер болгаш

ынакшыл-дыр» (Г.Н. Волков). Улуг улустуң, ылаңгыя ада-иениң, амыдыралдың шупту талаларына үлегери болгаш ажы-төлүнгө ынакшылы. Бо үеде дүвүренчиг байдалдар. Алыс үндезин кижизидилгениң утказы. Үндезин тыва кижизидилгениң аргалары, чепсектери: *чаңчыл, ёзулал, ужур*.

Чаңчыл, ёзулал, ужур – өг-бүле кижизидилгезиниң укталган дөстери

Өг-бүле педагогиказының кол билиглери: 1) кижизидилге – кижини кижиге кылары; 2) кижизидилгениң сорулгалары; 3) кижизидилгениң албан даяныр, салдар чедирер чүүлдери; 4) кижизидилгениң аргалары; 5) кижизидилгеге ажыглаар чепсектер.

Өг-бүле педагогиказына хамаарыштыр ажыглаар принциптер.

Өг-бүле кижизидилгезиниң мөөнөттүнген дуржулгазының ажыы.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тыва улустуң кижиге дугайында өөредии-биле кижизидилге айтырыгының аразында харылзаазы чүде-дир?

2. Г.Н.Волковтуң кижизидилге дугайында үзел-бодалдарын илередиңер. «Кижизидилге дээрге үлегер болгаш ынакшыл. Оон өске чүү-даа херек чок» деп эртемденниң үндүрген түңнелинге бодунарның хамаарылганын чугаалаңар.

3. Өг-бүле кижизидилгезиниң кол билиглери тайылбырлаңар.

4. Өг-бүле педагогиказының кол үндезиннеринге чүнү кирип болурул?

5. Чаңчыл деп чүл, чижээн чугаалаңар.

6. Ёзулал деп чүл, чижээн тып тургаш шынзыдыңар.

7. Ужур деп чүл, кижиниң янзы-бүрү байдалдарда бодун алдынарына кандыг ужурларны сагырыл:

- оваага келгеш;
- тараа соктаан, сизген кескен, инек сагган, ыяш чарган кижиге ужуражы бергеш;
- аржаанга келгеш;
- танывазы өггө баргаш.

8. Силерниң өг-бүлелерде кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл, эң-не хүндүлээр, бодунарның сагып чоруур ужур-чаңчылдарыңар, ёзулалдарыңар дугайында презентациялардан кылыңар.

3-кү темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөрөдиглер. Новосибирск, 2017. – 468 а.

2. Донгак С. Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманитар. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. Абакан: Журналист, 2018. – 44 а.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. Башкыларга, өөреникчилерге, ада-иелерге. 2 кезектиг. – Кызыл: Билиг, 2010. – 358 а.

4. Монгуш Х. Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, а.3.

5. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөрнүң, ужурларның чижек тайылбыры. – Кызыл, 1998. – 63 а.

Орус дылда

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика Любви и Свободы. М.: Аргументы и факты, 1993. – 608 с.

2. Волков Г.Н., Петрова Т.Н., Панькин А.Б. Введение в этнопедагогика. – Элиста, 2006. С. 14-67.

3. Волков Г.Н., Салчак К.Б., Шаалы А.С. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 212 с.

4. Никитина Л.А., Соколова Ж.С., Блудова Л.А. Родителям XXI века. – М.: Знание, 1998. – 224 с.

5. ӨГБЕЛЕР, АДА-ИЕ, АЖЫ-ТӨЛ, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛ

Өгбелер. Өгбелерниң уругларга, өг ээлеринге хамаарылгазы, оларның кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгези. Ада-ие – уругну бодарадып, божуп-төрүп, доруктуруп, азырап, сайзырадып, кижикылдыр өстүрер улус. Дөргүл-төрел. Тыва чоннун төрелдежип

чурттаар чаңчылын салбааны. Ие төрели база ада төрели. Төрел улузу. Төрел-бөлүк улус – ада-иеге хамаарышкан бурунгу болгаш эрте-бурунгу өгбелер, оларның уруглары, уругларының уруглары.

Ук-ызыгуурнуң кижизидилгеге салдары.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Өгбелер деп кымнарыл, силерниң өгбелериңерден кымнарны адап болур силер? «Салгал ыяжын» тургузуп, чуруңар.

2. Силерниң сактып турарыңар-биле, улуг назылыг төрелдериңерден, кырган-ачаңар, кырган-аваңарның кандыг үлегерин, чагыг-сөзүн чугаалап болур силер, бажыңыңарга белеткенип алгаш, чугаалаңар.

3. Немелде номчулгаже Тываның болгаш Россияның чоннарының база билдингир чогаалчызы Мария Күжүгеттин «Кырган-авам өөредиглери» деп чүүлүн номчааш, «Өгбелер чагыгы – өндүр» деп тываларның угаадыын шынзыдыңар. Кандыг чагыглары силерге билдингир-дир, сагып чоруур ужурларыңардан кайызын адап болур силер?

4. Чагыгларны чүгле номчууру чедишпес, ында кырган-аваның чагыгларын ада-иеңер-биле сайгарып чугаалажыңар. Тускай чогаадыкчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам азы кырган-авамның чагыглары, өөредиглери» деп темага чоруткаш, камгалаңар.

5. «Салгал ыяжын» ада-иеңер, төрел улузуңар-биле демнежиپ тургаш, тургузуңар.

6. Алыс төрел, хан болгаш хин төрел дугайында чүнү билип алдыңар, чижектер-биле бадыткаңар.

7. Ук-ызыгуур деп чүл, тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрел дугайында үлегер домактарын чыып бижинер, оларны шээжилеп алыңар, амыдыралга ажыгланаңар.

4 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. – Кызыл, 2016. – 112 а.

2. Дадар О. Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-түлүштер чыыжындан // Шын, 1993, февраль 6, а. 4.

3. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 36; 374-379.

4. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. – Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – 47–50 а.

5. Ондар А.С. Манчүректен дазыл тырткан... – Кызыл, 2017. – 150 а.

5. Ондар Ч. Өг-бүле харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, а. 1–2.

6. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. Кызыл, 2002. – 103 а.

7. Чооду К-К. Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138 дугаар, төнчүзү июль 23, а. 2, 4.

Орус дылда

1. Биче-оол С.М. Семейно-брачные отношения у тувинцев: истоки и традиции. – Абакан: Журналист, 2018 г.

2. Кара-оол Л.С. Некоторые особенности системы терминов родства и свойства тувинского языка // Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана «Родовое сообщество как гарант защиты детства: история, современное состояние и перспективы. Кызыл ИПО «Билиг» Института развития национальной школы. 2015. С. 35–41.

3. Никитин Б.П., Никитина Е.А. Мы и наши дети. М., 1979. – 224 с.

5. ТЫВА ӨГ-БҮЛЕНИҢ КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЫ: ИЕ КИЖИ. АДА КИЖИ

Ада-ие улус кандыг болурул деп айтырыг. Тыва өг-бүлеге кижизидилгениң кол өзээ — ук чоннуң кижидугайында өөредии. Ада-ие уругнуң чырык черже чаяакчылары, мөзү-бүдүш хевирлекчилери. Ие кижидугайында. Тываның сураглыг чогаалчылары ава дугайында. Тываның сураглыг херээннери.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ие кижиге – өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустуң мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинеринге оон салдары чүдөл?

2. Ада кижиге – өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары чүдөл?

3. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузазы, арын-нүүрү деп чүл?

4. Өскүстөр, тываларның оларга хамаарылгазының утказы чүдөл?

Бажыңга онаалга:

1. Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларын номчааш, сайгарылганы кылыңар, ажык чугаага идепкейлиг киржиңер:

– Тываның херээжен чонунуң ыдыктыг сагылгаларын чүгө ажылдап кылганын тайылбырлап көрүңерем, уруглар.

– Херээжен кижиниң ыдыктыг хүлээлгези, харыысалгазы чүдө болуп турар-дыр?

– Ие болуру дээрге-ле ... *(улаштыр боттарыңарны бодалдарыңарны бижииңер)*.

– Херээжен кижиниң чаражы деп чүл, кайыын көстүрүл?

– Ие кижиниң ада-өгбелеривистиң чаңчылдарын сагыыры уругларның кижизидилгезинге кандыг салдарны чедирерил?

– Ие кижиниң үлегери деп чүл, тайылбырлаңар.

2. Төрөөн сууруңарда үлегерлиг кырган-аваларның, аваларның дугайында медээлерден дилеп тыпкаш, оларның дугайында сактыышкыннардан азы очерктен бижииңер.

3. Авазы, ачазы, уруглар дугайында альбомнарны кылыңар, аңаа шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар, ынак ырыларыңарны болгаш өске-даа солун чүүлдерни кирип алыңар. Ава, ада, өг-бүлө хүннеринге тураскааткан ужуражылгалар, делгелгелер, концерттер, «Авамның сүттүг шайы», «Кырган-авам чагыглары» «Бистиң өг-бүлевис» дээн ышкаш чогадыкчы кезээлерни эртириңер.

4. А.А. Даржайның «Авамның чагыглары» деп шүлүүнден авазының кандыг чагыын, хоруун, сургаалын билип алдыңар, номчуңар, кажан, кандыг үеде оглунга дүшке кирип чагыгларын кылган-дыр?

5. Тываның улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдуң «Ачам холу» деп шүлүүн номчааш, ада кижиниң омур-хевириң сөстүң дузазы-биле чуруңар.

6. «**Эр кижиниң арын-нүүрүнүң кодекизинге**» даянып тургаш, ажык чугаа чоргузарыңга белеткенип алыңар:

– Кичээнгейлиг номчуур, бодунга хамаарыштыр кодекисте айыткан чугула чүүлдерни херек кырында назы-харыңарның аайы-биле кайы хире боттандырып турарыңарны шүгдүнүңер.

– Ёзулуг эр кижиниң сагыр ужурлуг амыдыралчы билиглериниң, ажыл-агыйжы дуржулгазының, мөзү-бүдүштүүнүң дугайында кайы дүрүмнөр бадыткап турар-дыр?

– Кадыкшыл кымдан хамааржырыл?

– Адааргал деп чүл? Чүү дээш адааргаарыл, кым адааргак болурул?

– Хоралыг чаңчылдарга чүнү хамаарыштырып болур силер?

– Угаан-медерелди, күш-дамырны сайзырадырының аргаларын чыып бижинер.

– Л.Х. Иргиттиң «Ажыл-иш – амыдырал» деп номундан «Араганың дашты ак – ишти кара» деп чүүлүн номчааш, кижини амытанга араганың хоразын бадыткаңар.

7. «Таңды Тыва оглу мен» деп Ч. Кара-Күскениң сөзүңге бижээн Б.Т. Айдың-оолдуң ырызын ырлап өөренир. Класстың шупту оолдары деңге ырлажыр. Ондар Сергектиң күүселдезин интернеттен база тып ап болур (Facebook, ВКонтакте).

5 дугаар темага ажыглаар литература

Тыва дылда

1. Будуп Б.К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. – Кызыл, 2016. – 112 а.

2. Донгак С.Ч. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары. Уругну тыва чаңчылдарга кижизидериниң дугайында. Тыв. гуманист. болгаш соц.-экон. тускай шинчилелдер ин-ду. – Кызыл; Абакан: Журналист, 2018. – 44 ар.

3. Иргит Б.У. Романнар, чечен чугаалар, тоолдар: Арзылаң Күдерек 1-ги ном. – Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – А. 8–253.

4. Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чаңчыл. Кызыл: ИПО «Билиг», 2010. – 358 ар.

5. Күжүгет М.А. Бүрү болгаш мен. – Кызыл, 2020. – А. 274–279.

6. Күжүгет М.А. Өгбе чагыы – өндүр // Родовое сообщество как гарант защиты детства: история современное состояние, перспективы: 24 октября 2015 г. Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию М.Б.Кенина-Лопсана. Кызыл: ИПО «Билиг» Института развития национальной школы, 2015. – А. 47–50.

7. Иргит Л.Х. Ажыл-иш, амыдырал: Очерктер. – Абакан: ООО «Сервисный пункт», 2013. – 194 а.

8. Иргит Л.Х. Тываның херээженнери. Кызыл, 2007. – 191 а.

9. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары: Конференция материалдары / М.Х.Маңнай-оол ред. – Кызыл, 1991. – 96 а.

10. Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырынын концепциязы. – Кызыл, 2011. – 21 р.

11. Херлии И. Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг: Ценгел тываларында ёзулалдар // Тываның аныяктары, 1993, март б.

12. Чап Ч.М. Улусчу педагогикага ажыглаар сөстөриниң, журларның чижек тайылбыры. Кызыл, 1998. – 63 а.

13. Чап Ч.М. Улусчу педагогиканың ужук-дөстери. – Кызыл, 2002. – 103 а.

Орус дылда

1. Будуп Б.К. Пословицы и поговорки тувинского народа. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Ш. Кюнзегеша, 2017. – С. 15; 48.

2. Лесгафт, П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – 174 с. – ISBN 978-5-4475-1860-8; [Электронный ресурс]. –

URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=270523>

3. Самдан З.Б. Мифологический сюжет взаимодействия тувинской сказки и колыбельной песни как источник воспитания детей // Колыбельные песни и сказки как педагогическая миниатюра народов мира материалы XV волковских чтений с международным участием, Кызыл: ИПО «Билиг Института развития национальной школы. – С. 8-16].

4. Соловейчик С.Л. Педагогика для всех: Кн. для будущих родителей: [Для ст. возраста] М.: Дет. лит., 1987. Переиздания в 1989 и 2001. – 384 с.

5. Спок Б. Книга для родителей от доктора Спока. – М.: Попурри, 2008. – 243 с.

6. Спок Б. Ребёнок и уход за ним. – М.: Попурри, 2014. – 202 с.

7. Сундуй Г.Д. Мир детства кочевой Азии. – Кызыл, 2009.– 265с.

6. ӨГ-БҮЛЕГЕ УРУГЛАР КИЖИДИЛГЕЗИНИҢ КОЛ СҮЗҮКТЕРИ

Тыва өг-бүлениң бурун шагдан бээр *сүзүктери*: чаш уруг – дээди сүзүк; күш-ажыл – кол сүзүк; төрөөн дылы – дээди сүзүк; – кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы – дээди сүзүк; онзагай байлак үндезин тыва *культуразы*: уран чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; чингине кедип чораан идик-хеви, өг-бүле байырлалдары – онзагай дээди сүзүк.

Айтырыглар болгаш онаалга

1. Аян-чорукчуларның, эртемденнерниң, шинчилекчилерниң тываларның ажы-төлүнге хамаарышкан демдеглелдеринге болгаш ажылдарынга даянып тургаш, тываларның уругларга хамаарылгазын бадыткаңар.

2. Өг-бүле кижизидилгезиниң дээди сүзүктери деп чүнү ынча дээр-дир бис?

3. «Чаш уруг, кижиниң сүзүк» деп чүге бистин өгбелеривис угаадып чорааныл, кандыг-кандыг үлегер домактар, дүрген-чугаалар, тывызыктар билир силер, демдеглеңер.

4. Күш-ажыл – кижиниң сүзүү. Өг (бажын) ажылындан чүнү эки кылып билир силер, тыва чоннуң үндезин ажыл-агыйындан чүнү кылып турар силер?

5. Кадыкшыл – кижиниң чуртталгазы, амы-тыны ыдыктыг дээнин канчаар билип турар силер? Кадык чурттаар дээш чүнү кылып турар силер?

6. Кижиниң төрөөн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрөөн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшылы, оларның сайзыралы дээш харыысалга деп чүүлдү канчаар билип турар силер?

7. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү. Культурлуг кижини дээрге кымыл ол?

8. Дыл – кижиниң сүзүү. Чүге? «Төрөөн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижирер. Чүге «төрөөн дылым» дээр бис?

9. Бойдус – кижиниң сүзүү. Кижиниң болгаш бойдустун аразында харылзааларын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарына даянып тургаш тайылбырланаар. «Мээң төрөөн черим мөңгедө каас, байлак болзун!» дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижир).

10. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа). Бодунарның келир үедө чедип алып мергежилиңер дугайында чүнү билир силер, чүге ол мергежилди шилип ап турарыңарны тайылбырланаар.

Ажыглаар литература:

1. Байыр-оол М. С. Төрөл билбеске төөрээр. «Башкы», 2001, № 3. – А. 93 – 96.

2. Бартан. О.О. Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери. – Кызыл, 1997.

3. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва хамнарның алгыштары. – Кызыл, 1992.

4. Кенин-Лопсан М. Б. Тыва чаңчыл. – Кызыл, 2010. – 360 а.

5. Кушкаш Т. Т., Доо Ч. С., Шаалы А. С. Кыстың бүдүжү. 7-ги класска шенелделиг өөрөдилге эртемниң чижек программазы.

(Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 38 – 44.

6. Ооржак Х.Д. Эрниц эреси. 7-ги класска шенелделиг өөрөдилге эртеминиң чижек программы. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 45–55.

7. Салчак К. Б., Салчак Л. П. Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдеси. – Кызыл, 1984.

8. Серенот С. К. Тыва улустун эмнээшкини. – Кызыл, 1993.

9. Сундуй Г. Д. Тыва улусчу педагогика: допчу төөгүзү, эртем болгаш амыдыралчы ужур-дузазы. Кирилде сөс. Улусчу педагогика. Чижек программалар. – Кызыл, 1995. – А. 3–6.

Орус дылда

1. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. – М.: Внешторгиздат, 1995.

2. Вайнштейн С. И. Историческая этнография тувинцев. – М.: Наука, 1972.

3. Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. – М.: 1961.

4. Вайнштейн С. И. Мир кочевников Центра Азии. – М.: 1991.

5. Весь мир: Расы, народы, нации и народности. Энциклопедический справочник – Мн.: Харвест. – М.: АСТ, 2000.

6. Даржа В.К. Традиционные мужские занятия тувинцев: Хозяйство. Охота, Рыбалка. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2009. – 589 с.

6. Кон Ф. Я. Экспедиция в Сойотию. За пятьдесят лет. Собрание соч. Т. 3. – М.: Общество политкаторжан. 1934.

7. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1973.

8. Намзал Э. Х. Хлебосольная юрта. – Кызыл, 1995.

9. Потапов Л. Г. Очерки народного быта тувинцев. – М.: Наука, 1969.

10. Товуу Н. О. Психологические характеристики семьи этноса тыва. Монография. М.: ГУУ, 2001.

11. Ховалыг Р.Б. Традиционная тувинская одежда / Тыва үндезин хеп. – Новосибирск: «Наука», 2018. – 336 с.

7. ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ АЙТЫРЫНЫҢ ӨГ-БҮЛЕГЕ САЛДАРЫ

Делегейниң шажынчы культуразы. Шажын-чүдүлге – чоннун тускай делегей көрүүшкүнүнүн түңнели. Кижиниң чуртталгазынын төнчү чок амыдыралчы үзел-бодалын илереткен өөредиг. Тодарадылгазы. Делегейниң шажын-чүдүлгелериниң эң-не нептереңгейлери – буддизм, православие, ислам. Тывада шажын-чүдүлге байдалы. Өг-бүлеге хамаарыштыр буддизмде Хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкының чугаазы. Православиеде Апостол Павелдиң ынакшылдың гимнизи болган өөредии. Уругларны шажынчы билиглерге өөредири азы өөрөтпези – ада-иелерниң эргези.

Ыдыктыг башкы XIV Далай-Ламаның намдарының кол-кол үелери.

Шажын-чүдүлгениң ыдыктыг номнарында айыттырган өг-бүлеге хамааржыр ужур-сагылгалар.

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Россияда төлээзи, философия эртеминиң дээди чадазын чедип алган Геше Джампа Тинлей өг-бүле дугайында. Ыдык беш сагыл.

Тыва хамнар. Оларның философиязы. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазы. Председатель Кызылской местной религиозной организации шаманов. Чер биле дээр. Хүн биле ай. Бойдус болгаш киж. Киж болгаш сүлде. Киж болгаш чуртталга. Аныяктарга өөредии.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Силерниң бодалыңар-биле, делегейниң шажын-чүдүлгезиниң утказы дөмей болганда, чүге чаңгыс аттыг болбааны?

2. Хамнарның өөредип турары-биле «Сүлде кудулаан, азы сүлденер бедик-тир дээр». Ол чүнү көргүзүп турары ол?

3. Караң чүдүлгениң үнген дөзү чүдел, ол дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар.

4. Бистиң республикада тыва чоннуң аразындан православие, сарыг шажын азы ислам шажыннарын шилип, оларга чүдүүрүн хоруп турар бе, ол чүден хамааржырыл?

5. Школачыларның делегей шажыннарының бирээзин өөренирде шилип алырынга кым киржилгелиг болурул, чүге?

6. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазының Чер биле дээр, Хүн биле ай, бойдус болгаш кижиге, кижиге болгаш сүлде, кижиге болгаш чуртталга, аныяктарга өөредииниң дугайында сайтыда медээлерге даянып, тускай илеткелден кылып, ону презентация хевиринге чырыдыңар.

7. Тывада хамнарның болгаш ламаларның ажыл-чорудулгазын чүү деп бодаар силер? Чаңгыс ёзулалга хам азы лама чалаары таарымчалыг бе? Ол чүден хамааржырыл?

Ажыглаар литература

1. «Адыг-Ээрен» деп хамнар ниитилели. Сайтызы adyg-eeren.

2. Геше Джампа Тинлей. Буддизм. Амыдыралга ажыктыг дөрт алыс шын. Кызыл: Тываның Ю. Күнзегеш аттыг ном үндүрер чери, 2008.

3. Геше Джампа Тинлей. Өг-бүле дугайында сарыг шажынчы өөредиглер. – Новосибирск, 2017. – 468 а.

4. Катанов Н.Ф. Шаманские песнопения сибирских тюрков. М.: «Литэкспресс», 1996.

5. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск: Наука, 2002. – 125 с.

6. Поэзия древних тюрков. – М.: Раритет, 1993. – 176 с.

7. Тувинская народная поэзия XIX века. – М.: Новый ключ. 2002. – 256 с.

Тайылбыр бижик	3
Башкыларга кыска методиктиг удуртулга	7
Шактарның хуваалдазы	10
10класс	
Өг-бүле педагогиказын өөренириниң амгы үеде чугулазы. <i>Өг-бүле – дээди сүзүк</i>	11
Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы	12
Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери	14
Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл	16
Тыва өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижжи. Ада кижжи	18
Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң кол сүзүктери	22
Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлге айтырыының өг-бүлеге салдары..	26

